

Темирова М.А.

МАКАЛДАРДЫН ТАРЫХЫЙ ӨНУГҮШҮНДӨ СОЦИАЛДЫК ТУРМУШТУН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Темирова М.А.

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ
ПОСЛОВИЦ

M.A. Temirova

REFLECTION OF SOCIAL LIFE IN THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF
PROVERBS

УДК: 316 (075.71)

Макалада кыргыз жана өзбек макалдарына салыштырма-типологиялык жактан талдоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле макалдардын тарыхый калыптануу баскычтары үйрөтүлгөн.

Негизги сөздөр: макалдар, салыштырмалуу-типологиялык анализдөө.

В статье проводится сравнительно-типологический анализ кыргызских и узбекских пословиц, а также их исторического развития.

Ключевые слова: пословицы, сравнительно-типологический анализ.

In the article the comparative-typological analysis of Kyrgyz and Uzbek proverbs and their historical development.

Key words: proverbs, comparative-typological analysis.

Бүгүнкү күндө өз ара карым-катышууда колдонулуп жаткан сөздөр жана алардын түрдүү маанилерди билдирүү өзгөчөлүгү, тилибиздин лексикалык жактан өнүгүү даражасы узак мезгилдер аралыгында калыптанган. Албетте, муну, тактап айтканда, лексикалык байлыгыбыз бизге даяр абалда жетип келбегендигин адабий-тарыхый булактар деле далилдейт.

Алгачкы адамдын аң-сезими төмөнкү даражада болгону шексиз. Синкретизм доорунда сөздүн семантикалык мааниси эмес, ритм жана үн негизги ролду ойногон.

Байыркы ата-бабаларыбыздын аска-зоолордо, эмгек куралдарында жана түрдүү турмуш-тиричилик буюмдарында чагылдырган оюу-чийүүлөрү жана тарткан сүрөттөрү алгачкы көркөм чыгармачылык үлгүлөрүнүн жаралышына негиз болду. Буюм-терим жана нерселердеги сүрөттөр өзүнө таандык өзгөчө көркөм-эстетикалык ойлоону далилдейт. Алгачкы доордун адамдары өз башынан өткөргөн окуялары, жаратылыш кубулуштары жана өзгөрүүлөрү жөнүндө ой жүгүртүп, аларды жөн гана баяндабай, турмуштук тажрыйбасын кошкон абалда, кыялындагы корутундуларды сүрөт тартуу аркылуу чагылдырууга аракеттенген.

Үңкүрлөр, таштар жана түрдүү жабдууларга иштелген сүрөттөрдүн мазмунунан алгачкы доордун адамы белгилүү үрп-адаттарды аткарганын сезүүгө болот. Бул үрп-адаттарды өткөрүү учурунда кандайдыр бир сөз, дуба же кыйкырыктар аткарылган. Макалдардын пайда болуу тамырлары дал ушундай байыркы үрп-адат, жөрөлгөлөр менен байланышат.

Кыргыз элинин арасында кеңири тараган “Отту көөлөсөң өчөт...” макалы өзбек элинде да “Ўтти ковласанг ўчар...” формасында жолугат. Ушул макал аталган жанрдын эң байыркы үлгүлөрүнүн бири десек жаңылбайбыз. Тарыхтан белгилүү орто палеолит доорунда Орто Азиянын чөлкөмдөрүнө түндүктөн эбегейсиз чоң көчмө мөңгү жылуусунун натыйжасында от ойлоп табылган. Адамдар коломтолор тегерегине жыйналып, алгачкы турак-жайларга негиз салышкан. Палеолит доорунда алгачкы коом доорунан уруучулук түзүлүшүнө өттү. Адамдар арасында алгачкы диний көз караштар пайда болду. Жогоруда аталган макал дал ушул доордун продукциясы деген ой чындыкка жакын. Анткени, “бир гана макалдын пайда болуусу, айрыкча, эл тарабынан колдоого алынып, жайылтылышы үчүн бир канча ата-бабалардын өмүрү аздык кылат” [1.3]. Бирок бул макал адам от пайда кылууну билген, үйрөнгөн жана отко сыйынган доордо пайда боло баштагандыгы жана ушул процесс менен түздөн-түз байланыштуу экендиги көрүнүп турат. Адамдардын айлана-чөйрө жана жаратылыш кубулуштары менен биринчи жолу кездешүүлөрү, алардын байыркы түшүнүктөрү, корутундулары жана табулардын негизинде пайда болгон макалдар эң байыркы эсептелет. Макал социалдык-тарыхый негизде пайда болсо да, элдин турмуштук тажрыйбасында кайра-кайра ырасталбаганда же бышыкталбаганда кеңири жайылбайт болчу. Ушул макалдын эволюциясы кыргыз жана өзбек элдеринин этникалык жактан бир эл болуп жашаган доордо жүзөгө ашкан деген гипотезага алып келет. Макалдын параллел коюлган экинчи компоненти дал ушундай пикирге негиз болот. Тактап айтканда “Отту көөлөсөң өчөт, коңшуну көөлөсөң көчөт” [3.242]. Өзбек элинде да ушул макал дал эле өзүндөй жолугат: “Оловга тегсанг, ўчар, қўшининга тегсанг, қўчар” [2.252]. Макалда билдирилген орундуу ой-пикир социалдык-турмуштук тажрыйбада сыналган, узак доорлор ичинде колдонулуп, жылмаланды, азыркы күндө да өзүнүн маанисин жоготпогон. Адамдардын көп жылдар бою турмуштук тажрыйбасы аксиома өңдүү анык, так корутундуларды берди.

Ойлоо жөндөмү өнүккөн сайын көркөм чыгармачылык үлгүлөрү пайда боло баштады. Жашоо кубулуштарын сүрөттөр аркылуу чагылдыруу баскычында али жазуу пайда болбогон, болжолу сүрөт-

төрдүн негизинде кийинчерээк жазуу калыпталды. Мына ушундай алгачкы формацияда биринчи инсандар баштапкы чыгармачылыктын үлгүлөрүн оозеки түрдө жаратышкан. Кээ бир макалдардын мазмунунан анын кайсыл доордо жаралганын аныктоо мүмкүн. *“Ар ким өз көмөчүнө күл тартат”* // *“Хар ким үз кумочига күл тортар”* макалынын мазмуну ата-бабаларыбыз жашаган алгачкы доорду эске салат. Илгери нанды бышыруу үчүн зубала кылынган камырды чокко салып, үстүнө күл тартышкан. Кыргыз элинин белгилүү окумуштуусу профессор Хусейн Карасаев бул макалга төмөнкүдөй талдоо жүргүзөт: “Кыргыз эли көчмөн турмушта болгондуктан, илгери нан тартыш болгон. Ошондуктан кээде балдарга көмөч бышырып берер эле. Нан бышырууга ылайыктуу дандыр сыяктуулар көчмөн элде болгон эмес. Алар бир орундан экинчи орунга көчүп жүргөндүктөн, дандыр жасоого мүмкүн да болгон эмес. Кыргыз элинин бир бөлүгү отуруктуу турмушка өткөндөн кийин, жана башка отуруктуу элдер менен байланыш күчөгөндөн кийин, дандыр, таба, көмөчтөн сыяктуу нан бышыра турган куралдар чыкты. Аларды жапырт колдоно баштады. Көмөч бышырылбай калды. Көмөчтү илгери камырды тегерек кылып, аны оттун коруна көмүп бышыра турган. Очоктогу оттун кору деле кеңири болгон эмес. Ошондуктан оттун корун балдар талашып, көмөчүн тез бышыруу үчүн, өзүнүн көмөчүнө шилей турган. Кордун ысык күлүн талашып, балдар урушуп да калар эле. Мына ушундан улам, башкалардын камынан көрө өз керт башынын камын ойлогон адамдарга карата “өз көмөчүнө күл тартуу” деген накыл кеп пайда болгон. Бул - коом турмушунун бардык учурларында көп колдонулат” [4.260]. Ал алгач жаратылган учурда өз маанисинде колдонулган. Азыркы мезгилде ар ким өз камын өзү тартат деген көчмө маанини туюнтат.

Макалдын пайда болуусу ошол макалды жараткан калктын жашоо шарттарына, анын менталитетине, улуттун руханий өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот. Тарыхый маалыматтарга караганда Орто Азияда палеолит доорунан кийин мезолит доору башталган. Мезолит доорунун куралдары палеолиттегиге караганда бир топ тыкандыгы жана сапаттуулугу менен айырмаланган. Бул доордун адамдары негизинен аңчылык жана термелөө менен алектенишкен. Бул доордо мөңгү дагы түндүккө кайткан. Адамзат өз тарыхындагы эң алгачкы татаал курал жебе - жаа ойлоп табылды. М.Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” чыгармасында көрсөтүлгөн *“Куруж йгач эгилмас, курлиши кириши тугулмас”* [5.206] макалы мына ушул доордун түшүмү болуп саналат. Бул макалдын мааниси “Кургак жыгач ийилбейт, кургаган бутак байланбайт” түрүндө туюнтулат. Макал инсандын аң уулоо максатында жебе жана жааны жасоо процессине байланыштуу абалда жаралган. Тагыраак айтканда, жебе жана жаа даярдоо үчүн кесилген дарак өз убагында иштетилбегендиктен, аны ийүү жана кабыгынан жип

чыйратуу, жип учтарын байлоо мүмкүн болбой калды, ошондо көп жолу турмуштук сыноодон өткөн мындай тажрыйба жөнүндөгү бул чындык анык тыянак түрүндө макалда чагылдырылган. Макал азыркы күндө көчмө мааниде, башкача айтканда мазмуну боюнча адеп жана тарбия темасында колдонгон.

Элде *“Мергендин үйи этсиз калбайт”*, *“Мерген тилейт кийикти, Кийик тилейт бийикти”*, *“Мергендин дарты кийикте, бүркүттүн дарты бийикте”*, *“Мерген мергенди алыстан көрөт”*, өзбек элинде *“Мерган овда билинар, ботир ёвда билинар”*, *Күн отган билан мерган бұлмас, күн айтган билан чечан бұлмас*, *“Овчи қанча ов хийлаларини билса, айық ҳам шунча қочиш йүүлларини билади”* өңдүү макалдар мергенчилик, аң уулоо жагдайларында жаралган жана ошол доордо өз маанисинде колдонгон.

Кашкарлык Махмуд өзүнүн “Дивани лугат ат-түрк” чыгармасында түрк сөздөрүнө түшүндүрмө берүү максатында мисалга алган макалдарынын арасында “уруулардын өтө байыркы патриархат турмушу, алгачкы коомдун саркындылары, жаратылыш кубулуштарына карата примитив (эң жөнөкөй, алгачкы эң жөнөкөй - М.Т.) көз караштар туюнтулат” [6.106]. Мисал ирегинде *“Бүздан сув тамар”* (т.а. *“Муздан суу тамат”*), [5.134] *“Биш эранак туз эрмас”* (*“Беш кол тең эмес”*), [5.229] *“Тиклагинча ўнмас - тиламагинча болмас”* (*“Экилмейинче түшүм өнбөйт”*) [5.28] макалдарын келтирүү мүмкүн. Көрүнүп тургандай, байыркы ата-бабаларыбыз муздан суу тамганын, беш кол тең эместигин, экилбей туруп, түшүм болбой турганын байкашкан.

Орто Азиянын тарыхында мезолит доорунун аягында уруулар алгачкы үй чарбачылыгы менен алектенип, айбандарды колго үйрөтүүнү башташкан. Калк өзүнүн башынан өткөргөн турмушунун издерин макалдарда калтырган. Маселен, илгери түрк элдеринин турмушунда ат негизги орунду ээлеген. Ошондуктан да алар тарабынан жаралган көптөгөн макалдардын негизги каарманы ат эсептелген. Себеби Орто Азия элдери атка сыйынуу доорун башынан өткөрүшкөн. Аттын жашоодогу орду эбегейсиз зор болгон. Ал аракеттенүүнүн каражаты гана эмес, жалынан аркандар жасалган, жашоо үчүн керектүү түрдүү буюмдар аттын терисинен даярдалган. Ээрдин ойлоп табылуусу болсо байыркы көчмөңчүлөрдүн турмушунда чыныгы техникалык зор өзгөрүш болгон. Натыйжада маданияттын өнүгүүсү тездешкен, күлүк аттар себептүү көчмөңчүлөрдүн алыскы территориялар жөнүндөгү географиялык билимдери кенейди. Түрдүү жайларда жашоочу эл менен карым-катыштарды орнотуу башталган. Андыктан түрк элдеринин ат образына байланыштуу макалдары өтө көп. Кыргыз жана өзбек элдеринин макалдары арасында ат образына арналган окшош макалдарды өтө көп жолуктурабыз. Алардын тематикасы шамдагай ат, жоокер, атты даңазалоо, анын негизги аракеттин каражаты экени, муунду улантуу өңдүү архаикалык мотивдер менен

бирге адамдын кулк-мүнөзү, социалдык абалы, муундар алмашуусу жөнүндөгү макалдар бар.

Маселен, кыргыз фольклорундагы “*Ат - адамдын канаты*” макалы, өзбек элинде “*От - одамнинг қаноти*” түрүндө кеңири тараган. Бардыгыбыз билген жана эки элдеги дал окшош бул макал азыркы күндө (мурункуга караганда) активдүүлүгүн жоготкондой өңдөнөт. Анткени ушул макал пайда болгон доорго салыштырмалуу аттан пайдалануу кемиген. Айтайлы, айрыкча өзбек элинде жайлоосу мол, тоолуу чөлкөмдөрдө же чарбачылык тармагында жана улак оюндарында гана ат минилет.

Ушул макалдын “*Ўзбек халқ мақоллари*” жыйнагында “*От - йигитнинг йўлдоши*”, “*От - йигитнинг қаноти*” өңдүү варианттары берилген [2.471]. Академик К.К. Юдахин тарабынан түзүлгөн “*Кыргыз эл макал жана ылакаптары*” [7.27] ошондой эле С.Шамбаевдин жогоруда көрсөтүлгөн жыйнагында болсо “*Ат - эрдин канаты*” [3.58] түрүндөгү варианты берилген. Дагы башка кыргыз элинин макалдар жыйнактарында дал ушул макалдардын башка варианттары да жолугат: маселен, “*Ат – адамдын канаты, аш – адамдын кубаты*”, [8.290] “*Ат-адамдын канаты, сөз чечендин канаты*” [9.17]. Бул макалдын Кытайда жашоочу кыргыз эли тарабынан жаралган вариантынын экинчи компоненти кыргыз эли тарабынан жаралган макалдан өзгөчө. Демек, ойлогон божомол - гипотеза чындыкка жакын. Чын эле көптөгөн макалдар түрк элдеринин бири-биринен ажырап, өзүнчө этнос катары калыптануу жараяндарында пайда болду.

Неолит доорунда байыркы уруулардын турмушунда чоң өзгөрүүлөр болду. Бул доордун адамдары көбүнчө дарыялардын жээктери жана суунун айрыктары четинде, көлдөрдүн боюнда жашап, табыгый мүмкүнчүлүктөргө ылайык балыкчылык, аңчылык, дыйканчылык жана мал чарбачылыгы, ошондой эле азыраак кол өнөрчүлүк менен да алектенишкен. Эң чоң ийгиликтердин бири карапачылыктын пайда болушу саналган. Ошондой эле, бул доордо токуучулук жана кайыкчылык да пайда болот. Маселен, төмөнкү макалдарды мисал катары келтирүү орундуу: “*Балыктын өмүрү сууда*”, “*Балыктын суусуз күнү жок, күнүм жок*” дешке үнү жок”, “*Балыктын күнү көл менен, жигиттин күнү эл менен*” же өзбек макалдарынан “*Балик сув билан тирик*”, “*Балик сувда яшаб, сувда ўлар*” “*Баликнинг куни кўл билан, ботирнинг куни эл билан*” ж.б.

Макалдардын пайда болушунда аны жараткан элдин турмуштук шарты, географиялык жактан жайгашышы, этнографиясы чоң мааниге ээ. Ошондой болсо да, адамдардын түрдүү улуттардан экенине карабай, турмуштук тажрыйбаларында жалпылык бар. Бул жалпылыкты биз дүйнөнүн объективдүү абалынан көрөбүз. Кыргыз жана өзбек эл макалдарынын ортосундагы окшоштуктар ошол объективдүү тажрыйбанын негизинде, адамдардын жашоого карата мамилелеринин жалпылыгы жана биргелешип жашоо, өз ара байланыштар себептүү бир

доордун өзүндө же түрдүү доордо бирдей мазмундагы макалдардын жаралышына алып келет. Типологиялык окшоштуктар менен бирге айырмалуулуктардын болуусу жогоруда баса белгилегенибиздей, элдин жашоо шарты, географиялык жактан жайгашуусу, этнографиясына байланыштуу көрүнүш.

Түрдүү элдердин оозеки чыгармачылык үлгүлөрүнүн фондунда ошол элдин жашоо шарты, улуттук өзгөчөлүгү, ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшү көрүнөт. Макалдарда географиялык, тарыхый, экономикалык, диний, маданий жана башка тармактар да чагылдырылат. “*Куч - билимде*” // “*Илим алуу ийне менен кудук казгандай*” кыргыз макалдары, өзбек элинде да дал ушундай түрдө колдонулат: “*Куч - билимде*” ёхуд “*Илм олиши – игна билан қудук қазышга тенг*”. Бул макалдардын семантикалык мазмуну жана колдонуу учуруна карата да бирдей.

“*Уялбаган буюрбаганды да ичет*” деген макал тартипсиз, адепсиз, ачкөз адамга карата колдонулат. Өзбек макалында да ушул мазмун туюнтулат: “*Уялмаган буюрмаган ошине ер*”.

Эки макалда тең өз ара жакын, бир тууган болгон элдердин окшош көз карашы билинет, алардагы жалпылыкты түзөт. Ар түрдүү тилдерде сүйлөөчү улуттардын көз караштары жана аң-сезиминдеги элестетүүсү ар түрдүү болот. Дүйнө таануунун улуттук өзгөчөлүгү, ал же бул этномаданияттын жалпылыгы элдин жан дүйнөсү жана жашоо шартына байланыштуу каралат.

Маселен, кыргыз жана өзбек эли үчүн байыртан эле эт негизги азык болгон. Орус эли үчүн нан жана кытай эли үчүн күрүч негизги азык саналат. Бул өңдүү өзгөчөлүктөр макалдарда да байкалат.

“*Эт - этке, сорпо - бетке*” же “*Эт жасаган колун жалайт*”, “*Эт бычактуунуку*” өңдүү кыргыз эл макалдарында, “*Яхши гўшт – яхши шўрва, Яхши сут – яхши қаймоқ*” же “*Кўй қассоб қўлида ҳалол*” өңдүү өзбек макалдарында эки элдин турмуштук шарты көз алдыбызга тартылат. Маселен, кыргыз жана өзбек элдеринин паремиологиялык казынасындагы жогоруда токтолгон ат образын алсак, ар бир макалда өзүнө ылайык оригиналдуу идеяны туюнтууга кызмат өтөйт. Ошондуктан, Т.Мирзаев, А.Мусакулов, Б. Саримсаковдор тарабынан түзүлгөн “*Ўзбек халқ мақоллари*” жыйнагындагы 70 теманын ичинде ат образына байланыштуу болгон көптөгөн макалдарды жолуктурабыз.

Түрк элдеринин орток мурасы эсептелген Махмуд Кашкаринин “*Девону лугатит-түрк*” чыгармасында атка байланыштуу 800 сөз иштетилген. Маселен: Ат – от: “*Қуш қанатин , эр атин*” - “*Куш канаты менен, эр аты менен*”; [5.70]

- ала – ола, оқ : “*Киши аласи ичтин , йилқи аласи таштин*” – “*Киши аласы ичинде, жылкыныкы тышында*”; [5.117]

- арпа – арпа : “*Арпасиз ат ашумас, арқасиз алт чэрик сийумас*” – “*Арпасыз ат кыр аша албайт, жардамчысыз жигит жоону жеңе албайт*”; [5.145]

- ататти – ат болду, тай ататти –тай ат болду: “Тай ататса, ат тинур, Огул эразса ата тинур” – “Тай улгайса, ат тынат, уул өссө, ата тынат” [5.214]. Атка байланыштуу ушундай мисалдардын дагы өтө көбүн келтирүүгө болот. Байыркы түрк элдеринин турмушунда ат өзгөчө орун ээлегени көрүнүп турат.

Образдуу ой жүгүртүү улуттук маданиятты туюнтат. Кыргыз жана өзбек макалдарында көбүнесе ат, кой, тоок, уй өңдүү жаныбарлардын образы чагылдырылат. Демек, макалдарда ар бир элдин белгилүү турмуш шарты, ой жүгүртүү деңгээли, көркөмдүк, социалдык аң-сезиминин өнүгүүсү айкын көрүнөт.

Ат образына байланыштуу болгон кыргыз жана өзбек макалдарынын келип чыгышынын тарыхын текшергенибизде, макалдар элдик оозеки чыгармасы катары тарыхый чындык менен тыгыз байланышканын көрөбүз. Бул өңдүү макалдар реалдуу турмуш жана түрдүү доорлордогу адамдардын көз карашын өзүндө чагылдырат.

Макал белгилүү тарыхый шартта пайда болот жана этномаданий байлыктар, элдин ментофактарына байланыштуу болот. Түрдүү элдердин макалдары өз ара маданий-турмуштук, географиялык жайлар, образдар мазмуну жагынан айырмаланат. Г.Л.Пермяков макалдардын жалпылыгы “алардын логикалык мазмуну реалдуу турмуштагы нерсе кубулуштардын ортосундагы мамилелердин мүнөзүндө” [10.21] экенин белгилейт.

Макалдарда башка фольклор жанрлары өңдүү турмуштук окуялар, кубулуштар кеңири чагылдырылат. Б.Н.Путилов жазган эле: “Фольклор үчүн ушундай этносциалдык жана маданий турмуштук окуялар негизги өзөк, булак болот, алар түзүлүшү жагынан татаал болгон аалам жөнүндөгү негизги жалпылыктар жана белгилер системасынын комплекси түрүндө калыптандырылат. Бул жалпылык жана белгилер системасынын комплекси жашоонун түрдүү жактары: традициялуу этносциалдык институттар, каада-салт, үрп-адат, тиричилик-жашоо өлчөмү, укуктук, диний эрежеге ылайык өкүмдөр, ой жүгүртүү жана ишенимдерге таандык болот. Бул биринчи жалпылыктар өздөштүрүлүп, фольклор тарабынан структуралдуу, семантикалык жана идеялык көлөмдө кайра иштелет” [11.7].

Байыркы макалдарда алгач идеялык тыянак акырына чейин анык берилбеген жана кийинчерээк макалдын кыйыр мааниси ошондой эле экинчи бөлүгү пайда болгон. Адамзаттын ой жүгүртүү жөндөмү өнүккөн сайын байыркы макалдардын семантикасы пикирдин формуласы түрүндө речте колдонула берген. Натыйжада макалдар аркылуу эң баалуу пикир келечек муунга калтырылган. Же

байыркы макалда туюнтулган семантикалык маани кийинчерээк ошого маанилеш макалдарды жараткандыгын байкоо мүмкүн.

Макалдардын тарыхый негизин аныктоо менен бирге аларды семантикалык жактан үйрөнүүдө диалектикалык принципке таянган абалда изилдөө бүгүнкү күндө фольклористиканын алдында турган олуттуу маселелердин бири эсептелет. Кыргыз жана өзбек элдеринин тарыхы окшош, келип чыгуусу жана тамыры бир түрк элдеринен болуп саналышат. Анткени, бул эки элдин ата-бабалары узак доорлор бою тарыхый өнүгүү жолунун социалдык-экономикалык, саясий, маданий өңдүү көркөм чыгармачылыкта да көптөгөн параллел жана окшош жактарды жүзөгө ашырды. Бирок белгилүү көркөм чыгарманын жаралышында ошол элдин тарыхы, социалдык-экономикалык шарты өзгөчө орунга ээ. Макалдар адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өз ичине алат. Ошондуктан да макалдардай тематикасы өтө бай жанрды табуу кыйын. Айрыкча, макалдарда ошол элдин башынан өткөргөн жашоосунда чыгарган маанилүү бүтүмдөрү, жыйынтыктары орун алган. Макалдар - ата-бабаларыбыздан калган бай мурас, элдин басып өткөн жашоо жолун көрсөтүүчү этнографиялык материал гана эмес, жаштарды туура жолго баштоочу акыл жана зор билим кенчи.

Адабияттар:

1. Мадаев О. Маколлар оламида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1984.
2. Ўзбек халк мақоллари. Тузувчилар: Т. Мирзаев, А.Мусакулов, Б.Саримсоков; Масьул мухаррир Ш.Турдимов. – Тошкент: Шарк, 2003.
3. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения // Составил и перевел Сыргабек Шамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1979.
4. Карасаев Х Накыл сөздөр. – Фрунзе, Кыргызстан, 1982.
5. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк.1-2-3-том. – Тошкент: Фан, 1960-1963.
6. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб –Тошкент:Ўқитувчи., 1976 .
8. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К. Юдахина. Фонд «Сорос Кыргызстан». – Бишкек, 1997.
9. Кыргыз макал-лакаптары жана учкул сөздөр.– Бишкек, 2002.
10. Кытайдагы кыргыз эл макал-лакаптары. Экология жана жаратылышты пайдалануу институту. – Бишкек, 2004.
11. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва, 1988.
12. Путилов Б.Н. Проблемы типологии этнографических связей фольклора // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Л., Наука, 1977.

Рецензент: член-корр. НАН КР, д.филол.н. Кыдырбаева Р.З.